

Əlyazması hüququnda

XƏLİLOVA AYNUR SƏDRƏDDİN qızı

**AŞIQ RƏVAYƏTLƏRİ: TƏSNİFİ VƏ
POETİK SİSTEMİ**

10.01.09 – Folklorşünaslıq

Filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

BAKİ - 2005

Dissertasiya Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun «Şifahi xalq ədəbiyyatı və yazılı abidələr» şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: - filologiya elmləri doktoru, professor
Məhərrəm Paşa oğlu Qasımlı

Rəsmi opponətlər: - filologiya elmləri doktoru, professor
Maarifə Hüseyn qızı Hacıyeva

- filologiya elmləri doktoru,
Məhərrəm Allahqulu oğlu Cəfərli

Aparıcı müəssisə: Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

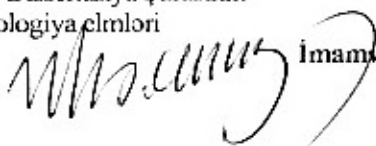
Müdafiə «14» dekabr 2005-ci ildə saat «14⁰⁰» da Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun nəzdindəki D.01.131. Birləşdirilmiş Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: A3-1143, Bakı, H.Cavid prospekti 31. Akademiya şöbəsi, əsas bina, II mərtəbə.

Dissertasiya ilə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Mərkəzi Elmi Kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Avtoreferat «11» noyabr 2005-ci ildə göndərilmişdir.

Birləşdirilmiş Dissertasiya Şurasının
elmi katibi, filologiya elmləri
namizədi:

 İmamverdi Yavər oğlu Həmidov

İŞİN ÜMUMİ XARAKTERİSTİKASI

Mövzunun aktuallığı – Türk milli-mənəvi varlığının əsas özünüifadə göstəricilərindən biri olan folklor mənsub olduğu etnosun tarixi yaddaşını qoruyub saxlamaqla yanaşı, onun mənəvi irəliləyişi üçün də münbit zəmin rolunu oynamışdır. Tarixi-etnik yaddaşın daşınmasında əhəmiyyətli yer alan aşiq sənəti bu baxımdan öz fəallığı və dinamikliyi ilə diqqəti daha çox çəkir.

Zəngin janr əhatəsinə malik olan aşiq yaradıcılığının müxtəlif istiqamətlərdən araşdırılması sözügedən tarixi mənzərənin aydınlaşdırılması üçün olduqca zəruridir. Azərbaycan folklorşünaslığında aşiq sənətinin tədqiqinə həsr olunmuş çoxsaylı elmi əsərlərin mövcudluğu, şübhəsiz ki, bir xeyli dərəcədə bu amillə də bağlıdır. Aşiq yaradıcılığı o qədər zəngin bir irsdir ki, onunla bağlı müxtəlif sərgili monoqrafik tədqiqatların davam etdirilməsinə hər zaman ehtiyac duyulacaqdır. İndiyə qədər az diqqət yetirilmiş aşiq rəvayətlərinin sistemli şəkildə araşdırılması zərurəti də bu sıradandır.

Aşiq sənətinin spesifik yaradıcılıq keyfiyyətlərini özündə ehtiva edən, bununla belə, həm də folklorun ənənəvi janrı olan rəvayətlərin xüsusi tipi kimi sosiyyələnmə aşiq rəvayətlərinin mətn özünəməxsusluğunun və poetik-funksional sisteminin müəyyənləşdirilməsi aşiq yaradıcılığında mühüm bir məsələnin – dastanlaşma prosesinin mexanizmini aşkarlamaq baxımından olduqca vacib və əhəmiyyətlidir. Bundan əlavə, ustad sənətkarların ömür və sənət yolu ilə ilgili rəvayətlər bir çox qaranlıq və dolaylı bioqrafik məqamları aydınlatmaq imkanı ortaya qoyduğundan bu yöndə müqayisəli təhlilin aparılması vacibdir.

Mənsub olduğu sənət və sənətkar tipinin genetik qaynaqları fonunda aşiq rəvayətlərinin də təbii və qanunauyğun olaraq qam-şaman və ozan rəvayətləri ilə əlaqəli şəkildə öyrənilməsi, o cümlədən də aşiq rəvayətlərini izlənilməsi, onların yaranma yolları, təsnifatı, struktur-semantik sosiyyəsi, təqdim-ifa biçimi, repertuar özəllikləri və s. məsələlər geniş aspektli tədqiqat predmetinə çevrilmədən bu mənzərənin mahiyyəti, tarixi semantikasi haqqında doğruduzgün elmi təsəvvür ortaya çıxarıla bilməz. Buna görə də aşiq rəvayətlərinin monoqrafik planda araşdırılması müasir folklorşünaslıq üçün aktual elmi problemdir.

Tədqiqatın əsas obyektı və predmeti – Araşdırmanın əsas tədqiqat obyektı aşiq rəvayətləridir. Tədqiqat işi aşiq rəvayətlərini araşdırmaq üçün geniş çevrədə aşiq yaradıcılığı nümunələrini, o cümlədən də aşiq rəvayətlərini təhlilə cəlb etməyi nəzərdə tutur. Sadalanan folklor materiallarından başqa, mövzu ilə bağlılığı olan bədii ömüklər, eləcə də ədəbi tarixi qaynaqlar toplum halında tədqiqatın predmeti kimi götürülür.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri – Araşdırma aşiq rəvayətlərinin əsas sosiyyəsinə müəyyənləşdirmək, onun ümumfolklor arealında tutduğu yeri üzə çıxartmaq və aşiq sənəti daxilindəki tarixi və çağdaş vəzifəsini aydınlaşdırmaq məqsədi daşıyır. Bunun üçün tədqiqatın üzərinə aşağıdakı vəzifələr düşür:

- Rəvayətlərin xüsusi tipi kimi aşiq rəvayətlərini sosiyyələndirən əsas əlamətləri öyrənmək;

- aşiq rəvayətlərinin genezisini və yaranma səbəblərini aşkarlamaq;

- təsnifatını aparmaq və növlərini müəyyənləşdirmək;

- qam-şaman və ozan rəvayətləri ilə müqayisəli təhlilini vermək;
- təqdim-ifa özəlliklərini və aşıq repertuarındakı yerini aydınlaşdırmaq;
- digər folklor mətnləri ilə, xüsusilə də dastanlarla əlaqəsini və dastanlaşma prosesindəki tarixi rolunu tədqiq etmək;
- aşıq rəvayətləri əsasında yaranan aşıq dastanlarını müəyyənləşdirmək, onların təşəkkül prosesini və tarixi-təkamülünü izləmək.

Dissertasiyanın nəzəri-metodoloji əsasları – Dissertasiya tarixi-müqayisəli metod əsasında yazılmışdır. Tədqiqat işində folklorşünaslığın elmi-nəzəri təcrübəsinə istinad edilmiş və çağdaş filoloji fikrin bu istiqamətdəki müddəa və mülahizələrinə əsaslanılmışdır.

Dissertasiya mövzusunun öyrənilmə dərəcəsi – İlk öncə onu qeyd etməliyik ki, tədqiqatın mövzusu tamamilə yenidir. Başqa sözlə, aşıq rəvayətləri Azərbaycan folklorşünaslığında indiyədək monoqrafik planda ayrıca tədqiqat obyektinə olmamışdır. Yalnız ayrı-ayrı nümunələr toplanılaraq nəşr edilmişdir. Bu istiqamətdə aparılan toplama-nəşr işlərinin elmi-praktik əhəmiyyəti dəyərləndirilərək dissertasiyanın uyğun məqamlarında həmin folklor materiallarından da istifadə olunmuşdur.

Dissertasiyanın elmi yeniliyi – Tədqiqatın elmi yeniliyi bilavasitə elə onun obyektinə və predmetinə ilə bağlıdır. Aşıq yaradıcılığında mühüm yer tutan aşıq rəvayətləri ilk dəfə olaraq məhz bu tədqiqat işində sistemli şəkildə araşdırılır.

Araşdırmada ilk dəfə olaraq:

- Aşıq rəvayətləri janr əlamətlərinə görə rəvayətlərin xüsusi bir tipi kimi müəyyənləşdirilmiş, onların fərdiləşdirən xüsusiyyətlər təhlil olunmuşdur.

- Tarixi-etnik ənonənin davamı kimi qam-şaman və ozan rəvayətlərilə müqayisəli şəkildə öyrənilmişdir.

- Yaranma yolları müəyyənləşdirilmişdir.

- Təsnifatı aparılmış, informativ-bioqrafik rəvayətlər, yurd-rəvayətlər, lətifə-rəvayətlər və dastan-rəvayətlər adı ilə dörd bölmədə cəmləşdirilmiş, hər bir bölmə ətrafı şəkildə ayrıca araşdırılmışdır.

- Dastanlaşma prosesində, eləcə də prosesdən öncəki və sonrakı mərhələlərdə aşıq rəvayətlərinin tarixi-funksional mövqeyi aydınlaşdırılmışdır.

- Aşıqlar haqqında olan dastanların («Qurbanı», «Abbas-Gülgöz», «Yaxşı və Aşıq və s.) yaranma və formalaşma prosesində aşıq rəvayətlərinin yerinə yetirdiyi tarixi-semantik və poetik-üslubi vəzifə öyrənilmişdir.

- Aşıq rəvayətləri əsasında formalaşan klassik aşıq dastanları üzərində araşdırma aparılmış, onların poetik sistemindəki tarixi-təkamül və dinamika prosesi izlənilmişdir. Təqdim olunan dastanlardakı rəvayətlərin sayı və sərhəddi müəyyənləşdirilmiş, onların dastan süjetinə qovuşma mexanizmi açıqlanmışdır.

Dissertasiyanın nəzəri və praktik əhəmiyyəti – Dissertasiya aşıq rəvayətlərinin monoqrafik istiqamətdə araşdırılması sahəsində ilk tədqiqat işi olduğundan gələcəkdə bu sahədə aparılan digər elmi işlər üçün əsas nəzəri mənbələrdən biri hesab edilə bilər. Bundan əlavə, bu dissertasiyanın əsas elmi məndəricə və nəticələrindən folklorşünaslığa dair ümumiləşdirici tədqiqatların hazırlanmasında, ali məktəblərin folklor, orta məktəblərin isə ədəbiyyat dərslərinin

uyğun bölmələrinin yazılmasında istifadə etmək olar. Eləcə də ali məktəblərin filologiya fakültələrində şifahi xalq ədəbiyyatına və aşıq sənətinə dair xüsusi kursların tədrisi zamanı toqdim edilən araşdırmanın elmi vəsait kimi istifadə olunması mümkündür. Hərçinin rəvayətlər və aşıq sənəti ilə bağlı sistemli nəşrlərinin hazırlanmasında dissertasiyadakı materiallardan faydalanmaq olar.

Tədqiqatın aprobasiyası – Toqdim olunan dissertasiya Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun «Şifahi xalq ədəbiyyatı və yazılı abidələr» şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiyanın əsas məzmununu məqalə və tezislər şəklində nəşr olunaraq elmi ictimaiyyətə çatdırılmışdır. Bundan əlavə 2001-ci ildə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası aspirantlarının elmi konfransında mövzu ilə bağlı məruzə ilə çıxış edilmişdir.

Dissertasiyanın strukturu – Dissertasiya giriş, iki fəsil, noticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

Dissertasiyanın birinci fəslə «Aşıq rəvayətlərinin səciyyəsi və təsnifi» adlanır. Tədqiqatın bu bölümündə göstərilir ki, qədim folklor örnəklərindən olan rəvayətlər Azərbaycan folklorşünaslığında hələ müstəqil bir janr kimi otaflı tədqiq olunmamış, sərhədləri dəqiq müəyyənləşdirilməmişdir. Bunun noticəsi olaraq da uzun müddət rəvayət folklorun epik növünə daxil olan digər janrlarla, xüsusən də əfsanələrlə qarışdırılmışdır. Əslində isə rəvayət özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə seçilən, tamamilə müstəqil bir folklor janrıdır.

Rəvayətlər təqribi tarixi zəmin üzərində mövcud olmuş, yaxud mövcud olan bu və ya digər maddi-tarixi abidə, tarixi hadisə, şəxsiyyət və qəhrəmanlar haqqında, habelə mifoloji-təxəyyül obrazları və didaktik-ibrətəməz təsəvvürlər barəsində yaradılmış yığcam epik söyləmələrdir. Bu qəbildən olan folklor örnəklərinin ümumi mənzərəsi göstərir ki, Azərbaycan rəvayətlərinin çox hissəsi tarixi abidə və şəxsiyyətlərlə bağlıdır. Şəxsiyyətlərlə bağlı rəvayətlərin xüsusi bir qrupunu aşıq rəvayətləri təşkil edir.

Aşıq rəvayətlərini rəvayətlərin ayrıca, xüsusi bir tipi kimi fərqləndirməyi zərurətə çevirən əsasən aşağıdakı amillərdir:

a) Başqa rəvayətlər bütövlükdə xalq yaradıcılığının məhsulu olduğu halda, aşıq rəvayətləri, əsasən, aşıqlar tərəfindən yaradılmış rəvayətlərdir.

b) Aşıq rəvayətləri böyük əksəriyyətlə tərkibində aşıq şeiri (və ya şeirləri) olan epik söyləmələrdir. Bu qəbildən olan mətnlərin nəzn hissəsi, adətən, saz çalın-oxumaqla ifa edildiyindən onlar daha çox aşıq repertuarında yer alırlar.

c) Müəyyən bir aşıq obrazını toqdim edən aşıq rəvayətləri ayrı-ayrı saz-söz sənətkarlarının ömür yolunu, başlarına gələn hadisə və əhvalatları, onların bir-birilə olan sənət yarışmalarını və s. özündə əks etdirir. Qeyd edək ki, aşıq rəvayətlərini həm homin rəvayətdə sözügedən aşığın özünün, həm də başqa aşıqların yaratması mümkündür.

ç) Aşıq rəvayətlərinin əksəriyyəti növ və ya janrların qovuşduğu, yaxud bir mətn daxilində növbələşməsi şəklində mövcuddur.

d) Aşıq rəvayətləri, əsasən, lokal səciyyəyə daşıyır. Müşahidələr göstərir ki, aşıq rəvayətləri, haqqında rəvayət yaranan aşıqların mənsud olduqları mühit daxilində daha geniş yayılır və onların sənət şəcərəsi vasitəsilə nəsil-dən-nəslə ötürülür.

Mosolun, Aşiq Şenliklə bağlı rəvayətlər Ağbaba-Çıldır və Borçalı aşiq mühitlərində, Dollu Mustafa ilə əlaqədar rəvayətlər Urmiyə aşiq mühitində, Hüseyn Bozalqanlı ilə bağlı rəvayətlər isə Gəncəbasar aşiq mühitində daha yayqındır.

c) Aşiq rəvayətləri variativ şəkildə ortaya çıxar bilər ki, bu da onların şifahi şəkildə mövcudluğu prinsipindən irəli gələn təbii bir haldır. Adətən, aşiq rəvayətləri bir aşiq mühitindən başqa aşiq mühitlərinə adlandıqı və oradakı aşiqlərin repertuarında gözib dolaşdığı zaman çeşidli müdaxilələrə uğrayır və beləliklə də variativ görünü tə ortaya çıxır.

Aşiq rəvayətləri təxminən üç şəkildə yarana bilər:

1. Təxəyyül məhsulu kimi (Əvvəlcədən rəvayət kimi düşünülərək).
2. Şahidlərin söhbətləri əsasında.
3. Başına gələn gerçək bir hadisənin sözügedən aşiqin özü tərəfindən obrazlı-poetik şəkildə nəql olunması və sonradan ağızdan-ağıza keçərək tədricən rəvayətləşməsi nəticəsində.

Bütün hallarda bu rəvayətlər (ilk in mərhələdə isə əhvalatlar) başlıca olaraq ilk öncə aşiq repertuarına yerləşirlər. Bu zaman onları təqdim – ifa edən aşıqlar tərəfindən də həmin mətnlərə bu və ya digər dərəcədə müdaxilələr edilir, qeyri-ixtiyari də olsa «əl gözdirilir». Müəyyən mübaliğələr, poetik artımlar və s. əlavə edilir. Bir sözlə, mətni təqdim-ifa edən hər bir aşiq (bəzən hətta aşiq olmayan sırayı bir söyləyici) onu öz qabiliyyəti və zövqünə uyğun şəkildə dəyişik bir görüntü ilə dinləyiciyə çatdırır. Nəzərə əlaq ki, hər bir söyləyicidə (istər pəşəkar-ifaçı aşiqdə, istərsə də sırayı informatorda) müəyyən yaradıcılıq qabiliyyəti vardır.

Digər tərəfdən, şübhəsiz ki, aşiq rəvayətlərinin şifahi şəkildə mövcudluğu onların bir folklor mətni kimi istər-istəməz bu cür proseslərlə üzlaşmasını bir növ labüdləşdirir. Unutmamalı ki, variativ proses heç vaxt başa çatmır. Həmin folklor mətnləri yaşadıqca bu proses də davam edir. Bunun nəticəsində də həmin mətnlər zaman keçdikcə öz ilkin şəklindən bu və ya digər dərəcədə uzaqlaşa bilərlər.

Aşiq rəvayətlərinin ümumi mənzərəsinə diqqət yetirdikdə az və ya çox dərəcədə oxşar mətn, yaxud mətn daxili epizodik süjet xətlərinə rast gəlinir. Ayrı-ayrı aşıqlarla ilgili belə mətnlər, yaxud mətn daxili epizodik süjet xətləri, çox güman ki, zaman və tarix etibarilə daha əvvəlki dövrlərdə yaşamış aşıqlardan özlərindən sonra gələn aşıqlara adlanmışdır. Birincilərlə ilgili belə əhvalatlar rəvayətləşərək xalqın söz yaddaşına köçməklə bərabər, eyni zamanda, aşiq repertuarında da möhkəmlənmiş və sonra gələn aşıqlar üçün bir növ hazır qolib-modellərə çevrilmişdir. Müxtəlif dövrlərdə ayrı-ayrı aşıqlar münasib məqam və oxşar situasiyalarda sözlərdən qalma həmin standart sxem-modellərdən eynilə, yaxud yaradıcı şəkildə istifadə etmiş və bunların özləri də zaman keçdikcə rəvayətlərə çevrilmişdir. Bu qəbildən olan rəvayətlərin bəzilərinin məhz təxəyyül məhsulu olaraq yaradılması ehtimalı böyükdür. Ayrı-ayrı dövrlərdə və ayrı-ayrı mühitlərdə yaşamış aşıqlarla bağlı bu tipli rəvayətlərin üst-üstə düşmə məqamlarını əks etdirən konkret ömürlərin tutuşduməsi bunu söyləməyə əsas verir.

Aşiq rəvayətləri aşıqların adlarının müəyyənliyi və qeyri-müəyyənliyi baxımından şortı olaraq iki yerə bölünür. Birincidə aşiqin ədəbi-tarixi şəxsiyyət kimi

konkret adı çökür, ikincidə isə bu, qeyri-müəyyən, ümumi «bir aşiq»la bağlı olur. İkinci qismə daxil olan rəvayətlər (bunların sayı azdır) ya övvələdən ümumiləşmiş aşiq obrazı ətrafında yaradılmışdır, ya da sonradan sözügedən aşiqin adının unudulması nəticəsində bu şəkə düşmüşdür.

Aşiq rəvayətlərini məzmun əhatəsinə və struktur əlamətlərinə görə təxminən aşağıdakı kimi təsnif etmək olar:

1. İnformativ-bioqrafik rəvayətlər.
2. Yurd-rəvayətlər
3. Lətifə-rəvayətlər
4. Dəstən-rəvayətlər

1. İnformativ-bioqrafik rəvayətlər. Aşıqlar haqqında yaradılmış rəvayətlərin mühüm bir bölümünü informativ-bioqrafik rəvayətlər təşkil edir. Bu rəvayətlərin yaranmasını iki əmil şərtləndirmişdir:

a) iyiminci yüzilliyə qədər nadir istisnalan çıxmaq şərtilə aşıqların ömür və sənət yolları barəsində yazılı qaynaqların olmaması;

v) aşıqlar xalq arasında seçilib-seçilən şəxsiyyətlər olduqları üçün onların ömür yollarının qeyri-adi hadisələrlə bağlı diqqətçəkici məqamları barəsində müxtəlif səpgili söhbətlərin yaranıb yayılması və zaman keçdikcə onların çeşidli şəkəllər alması.

Digər aşiq rəvayətlərindən fərqli olaraq informativ-bioqrafik rəvayətlər aşiqin məhz ömür yolundan bəhs edən nümunələrdir. Burada aşiqin yaradıcılıqdan – şeir düzüb-qoşmaqdan kənarıdakı həyatı, bioqrafiyası ilə bağlı fakt, hadisə və əhvalatlardan bəhs olunur. Başqa sözlə, bu rəvayətlər aşıqlar haqqında şeirin, poetik mətnin müşayiət etmədiyi məlumat, bilgi daşıyır, onların həyatları barəsində informativ təsvir yaradır.

Qeyd etmək lazımdır ki, informativ-bioqrafik rəvayətlər aşıqların mənəvi sələfləri olan qəm-şamanların və ozanların barəsində də yaradılmışdır. Qəm-şamanlar haqqında rəvayətlər şamanların qeyri-adi doğuluşu, möcüzəli fiziki görünüşləri, şamanlığın onlara vergi kimi verilməsi, xəstələrin sağalması, müşkül problemlərin həlli zamanı göstərdikləri heyrətləndirici hünər və qabiliyyətlər və s. ilə bağlıdır. Məsələn, bir şaman rəvayətində deyilir ki, «Şaman Maxunay xizoyə minib atları qoşmadan onları hərəkətə gətirirdi. Danışır ki, irkutların başçısı onun gücünü yoxlamaq istəyir.

Əmr edir ki, yetmiş araba şaman gətirib şamanın üstünə töksünlər və şamana odu vursunlar.

Od sənəndə baxırlar ki, Şaman Maxunay külün içindən ayağa qalxıb üst-başını çırpıdı»¹.

Türk mənəvi mədəniyyətinin uzun bir zaman içində əsas daşıyıcılarından olan ozanlar barəsində çoxsaylı rəvayətlərin yaranıb yayılması da şübhəsizdir. Lakin orta çağlarda ozan sənətinin tarix sənəsinəndən çəkilməsi ilə həmin rəvayətlər də tədricən yaddaşlardan silinməyə başlamışdır. İndiki halda ozanların piri, ustadı Dədə Qorqudla ilgili rəvayətləri ozan dönmindən qalmış

¹ Şaman əfsanələri və söyləmələri (tərcümə və tərtib edənlər Füzuli Gözəlov, Cəlal Məmmədov). Bakı, «Yazıçı», 1993, s. 69.

rəvayətlər kimi qəbul etmək mümkündür. Həmin rəvayətlər ozanlar piri Dədə Qorqudun qopuzu icad etməsi, ölümdən qaçıb ölümsüzlük axtarması və s. haqqındadır. Qopuzun schrlı, magik gücünü və ölümdən qaçmağın imkansızlığını ifadə edən bir rəvayətdə deyilir ki, «Dədə Qorqud ölümdən qaçıb qurtarmaq, onu özünə yaxın buraxmamaq üçün qopuz icad etmişdi. O, dayanmadan gecə-gündüz qopuz çalırdı və bu musiqi alatinin ecazlı səsi schrlı magiyaya çevrilərək ölümü Dədə Qorquda yaxın buraxmırdı. Dədə Qorqud bu cür qırx il qopuz çaldı və ölümdən qoruna bildi. Nəhayət, qırx ildən sonra günlərin bir günü o, yorğunluğunu almaq üçün ol saxlayaraq, bir anlıq gözünü yumanda ölüm fərsətdən istifadə edərək qara bir ilana çevrildi və cəld Dədə Qorqudun üstünə atılaraq onu vurub öldürdü».¹

Təqdim olunan mətnlərdən də göründüyü kimi, istər qam-şamanlar, istərsə də ozanlar haqqındakı rəvayətlər daha çox mifoloji obraz, düşüncə və təsəvvürlər əsasında yararıb formalaşmışdır. Aşıq rəvayətlərində isə mifik səciyyənin müəyyən əlamətləri nəzərə çarparsa da mifoloji-şamanist təsəvvür çox da qəbanq deyildir. Aşıqlığın tarixi məzmununa uyğun olaraq bu təsəvvür öz yerini islam və təsəvvüf görüşlərinə vermişdir. Orta çağ Azərbaycan aşıqlığının görkəmli nümayəndəsi Abbas Tufarqanlı (XVII yüzillik) ilə bağlı bir rəvayət bu baxımdan olduqca səciyyəvidir. «Anasının xəstələndiyini eşidib Təbrizdən Tufarqana qayıdan Abbas Tufarqanlı yolda bərk susayır. Tufarqana çatacaqda bir yandan yol yorğunluğu, bir yandan da susuzluq aşığı öldən-dildən salır. Abbas bir daşın dibində oturur ki, bir az nəfəsini dərib yoluna davam eləsin. Birdən onu yuxu tutur. Yatıb yuxusunda görünür ki, hər yanı göy çəmənlikdi. Çəmənliyin ortasında da bir bulaq qaynayır. Bulaqdan doyunca içib sonra ələzünü yuyur. Özünün «oxqay» səsinə yuxudan ayılır. Görür, çəmən nə gözür, su hardadı? Susuzluqdan ciyəri alışıb yanır. Abbas üzünü haqqın dərğahına tutur: «Ya Allahım, ya Şahi-Mərdan, özün köməyim ol!» Deyirlər ki, Abbas haqq aşığımış deyə duası haqqın dərğahına çatır. Abbas bir də baxır ki, daşın dibindən bir bulaq qaynamağa başladı. Su içib tanrının korəminə şükürlər oxuyur. Camaat bu vəqədən xəbər tutub heyrətlənir. Abbas bir neçə gündən sonra qayıdıb bulağın üstünə gəlir. Onun ətrafını daşla hörüb suyun axarı boyunca tinglər basdırır. Tufarqan camaatı bu bulağa «Abbas bulağı» adını qoyur. «Abbas bulağı» Tufarqanda indi də çağlanaqdadı. Deyilənə görə, bulağın üstündəki divar da Abbasın öz əli ilə hördüyü divardır»². Bu tipli rəvayətlər haqq aşıqlarının qeyri-adi qüdrəti, onların ilahi ələmlə, haqqın dərğahı ilə əlaqəsinin olduğunu əks etdirir.

İnformativ-bioqrafik rəvayətlərdən danışarkən bir məsələyə xüsusi diqqət yetirmək lazımdır. Bu da faktoloji informasiya, xətiərat və informativ-bioqrafik rəvayət sərhəddinin qarışdırılmamasıdır. Hər hansı bir aşığın həyatı ilə bağlı dəlil-sübutlara söykənən, əsasən, zaman, tarix dəqiqliyi ilə verilən, kənar subyektiv münasibət, müdaxilə, yaxud təsirlərdən uzaq, yazılı şəkildə mövcud olan

¹ Məhərrəm Qasımlı. Aşıq sənəti. Bakı, «Ozan», 1996, s.29-30.

² Rəvayəti 1996-cı ildə Qaşdar Əliyev Tufarqan qocalarından toplamışdır.

məlumatlar faktoloji informasiya sayılır. Xatirat isə haqqında danışılan aşıq şəxsən görmüş, onunla bilavasitə, yaxud bilvasitə müəyyən münasibətdə (qohumluq, qonşuluq, dostluq, tanışlıq və s.) olmuş konkret bir şəxs tərəfindən söylənilən, yaxud yazıya alınan xatirələr toplusudur. Başqa sözlə, xatirat şahidlərin söhbətləri, xatirələridir. Xatiratlar bir növ faktoloji informasiya ilə rəvayət arasında orta qədərə dayansalar da rəvayətlərə daha çox meyilli olurlar. Əgər vaxtında yazıya alınmazsa, zaman keçdikcə xatiratlar rəvayətlərə çevrilə bilərlər.

Digər aşıq rəvayətlərində olduğu kimi informativ-bioqrafik rəvayətlərdə də baş verən əhvalat-hadisənin adətən konkret bir zamana, doqıq tarixə bağlı olmaması onun xüsusi qəlib-formullarla başlama zərurətini ortaya qoyur.

Bu qəbildən olan mətnlər lokal səciyyəli olurlar. Belə ki, konkret bir aşıqla bağlı informativ-bioqrafik rəvayətlərin aktivliyi bütün aşıq mühitlərində deyil, həmin aşığın mənsub olduğu mühit çevrəsində daha çox müşahidə edilir ki, bu da variantlıq kimi aşıq rəvayətlərinin ümumi təbiətindən irəli gələn bir əlamətdir.

2. Yurd - rəvayətlər. Aşıq şeirlərinin böyük əksəriyyəti müəyyən bir hadisə-əhvalatla bağlı yaranır. «Aşıq gördüyünü çağırar» prinsipi aşığın yaratdığı şeir üçün də mühüm meyar olaraq qalır. Aşıq gördüyü, iştirak etdiyi bir hadisənin, başına gələn bir əhvalatın təsiri ilə düzüb-qoşduğu şeirdə həmin hadisə və əhvalata, oradakı ayrı-ayrı məqamlara birbaşa və ya dolaylı işarələr edir. Sənətkarın başına gələn əhvalatı və bu əhvalatla bağlı olan şeiri ya onun özü, ya da hadisənin iştirakçıları danışaraq dildən-dilə, eldən-ələ yayırlar. Aşığın sağlığında da bu əhvalata bəzi əlavələr edilərək onun müəyyən qədər dəyişdirilməsi mümkün ola bilər. Ancaq daha çox dəyişiklik və əlavələr, adətən, aşığın sağlığından sonra baş verir. Hadisənin canlı iştirakçısının ölümündən sonra həmin əhvalat tədrisən rəvayətləşmə prosesi keçirir. Bəzən onun müxtəlif variantları da meydana gələ bilər. İstər aşığın öz sağlığında, istərsə də onun ölümündən sonrakı dövrdə sözügedən əhvalat-rəvayətə bağlı olan şeir ifadə aşıq tərəfindən məclisdə oxunarkən şeirdən öncə həmin əhvalat-rəvayət danışılır. Hansısa aşıq şeirinin (bəzən də bir neçə şeirin) yaranmasına səbəb olmuş bu tipli əhvalat-rəvayətlər aşıq leksikonunda «yurd» adlanır. Aşıq şeirinin təkan aldığı epik plan, yəni konkret bir aşıq şeirinin (bəzən bir neçə şeirin) yaranmasına səbəb olmuş əhvalat-rəvayət digər aşıq rəvayətlərindən məhz bu spesifik səciyyəsi ilə fərqləndiyinə görə onu «yurd-rəvayət» adlandırmaq məqsədəuyğundur.

Aşıq şeirini müşayiət edən yurd-rəvayət aşıq ifadəliliyi üçün mühüm sort olan epik-likriq növbələşmənin dastandankonar vəziyyətdəki ən fəal özü-nüfədəsidir. Bununla belə, yurd-rəvayətlər dastan quruculuğu prosesində də mühüm rol oynayaraq tarixi təkamül nəticəsində müxtəlif dastanların tərkibinə yerləşə və süjetin dinamizmini artırma bilərlər. Bu, adətən, həmin aşıq haqqında dastan yaradıldığı zaman baş verir.

Dini-fəlsəfi məzmunlu aşıq şeirləri istisna olmaqla, aşıq poeziyasında, ümumiyyətlə, konkretliyə meyl güclüdür. Milli-etnoqrafik həyatın, təbiət və insan gözəlliyinin təsvir-tərənnümündə aşıq konkret fakt, hadisə və şəxsdən çıxış edir.

Fakt, hadisə və şəxs konkretliyinə söykənməklə, bu səbəbdən də yurd-

rovayətlərə bağlanmaqla əslində aşiq pəcoziyası öz spesifikliyini nümayiş etdirir. Təəssüf ki, aşiq şeirlərinin toplanması və nəşri zamanı indiyə qədər onların bağlı olduqları yurd-rovayətlərə demək olar ki, diqqət yetirilməmiş və ya çox az fikir verilmişdir. Halbuki yurd bilinmədən hansısa bir dastana, yaxud dastan-rovayətə daxil olmayan müstəqil aşiq şeirinin nə münasibətli düzülüb-çoxulduğu məlum olmur. Yalnız şeirin yurdunu bildikdən sonra həmin şeir tam dolğunluğu ilə aydınlaşır.

Yurd-rovayətlər şərh-açıqlama səciyyəsi daşdığından bir qayda olaraq onları aşiq şeirləri müşayiət edir. Lakin burada şeirlər minimum sayda (əsasən bir, bəzən də iki-üç şeir) olur.

Yurd-rovayətlər üç qrupa bölünür ki, bunların da əsas hissəsini müstəqil aşiq şeirləri ilə bağlı şərh-açıqlama səciyyəsi daşıyan rovayətlər təşkil edir. Buradakı «müstəqil aşiq şeiri» ifadəsi şərtidir və nisbi məna daşıyır. Bu ad altında dastanlara, eləcə də dastan-rovayətlərə daxil olmayan yurd-rovayətli aşiq şeirləri nəzərdə tutulur.

Yurd-rovayətlər içərisində nisbətən geniş həcmə malik olan deyişmə-rovayətlər deyişmə şəklinə olan aşiq şeirlərinin yurdunu müəyyənləşdirir.

Yurd-rovayətlərin üçüncü qismini isə aşıqlarla bağlı bayat-rovayətlər təşkil edir.

Bir qisim rovayətlər də vardır ki, onlar hətta saz havacatlarının da yurdunu müəyyənləşdirə bilirlər. Bu cür rovayətlərdə sözügedən saz havacatlarının kim tərəfindən, nə vaxt, necə, hansı şəraitdə və s. araya-ərsəyə gəlməsi haqqında bilgi saxlanılır.

3. Lətifə-rovayətlər. Aşiq rovayətləri içərisində mövqe və məzmun cəhətinə görə lətifə-rovayətlər özünəməxsus yer tutur. İstər etnoqrafik mərasim (toy-düyün, şadlıq yığnaqları) daxilində, istərsə də gündəlik həyatda belə mətnlərin söylənməsi xüsusi bir zərurətdən doğur. Etnoqrafik mərasim lətifə-rovayətlərə müraciət üçün daha münbit bir zəmin yaradır. Belə ki, aşiq bir dastan danışarkən yonucu olmasın deyə söhbətin məzmununa uyğun olaraq dastan arasına lətifə-rovayətdən istifadə edib həm özünün, həm də mərasim iştirakçılarının yorğunluğunu çıxarır, məclisi canlandıraraq yüksək ovqat yaradıb diqqəti yenidən əvvəl başladığı dastana yönəldir. Məsələn, ustad sənətkar Aşiq Hüseyn Saracılı «Əsli və Kərəm» dastanını təqdim etdiyi zaman Korəmlə cəbanın qarşılaşdığı epizodu söylədikdən sonra süjetlə heç bir əlaqəsi olmayan, lakin dastanın həmin məqamı ilə səsleşən belə bir lətifə-rovayətdən istifadə edirdi: «Bir gün bir aşiq yolla gedirmiş. Çayın qırağında bir çobana rast gəlir. Görür ki, çoban sürünü çaya töküüb «qurrey-qurrey» deyir. Aşiq çobana satmaq istəyir:

- Çoban qardaş, onsuz da qoyunlar özləri suyu görürlər. Daha «qurrey-qurrey» deməyin nə başı var?!

Çoban da özünə görə deyilmiş. Söz altında qalmayıb qayıdır ki:

- Aşiq qardaş, baxma, içində qanmazı o qərdədi ki! «Qurrey-qurrey» deməsəm içməyəcək!»¹

«Hər hansı bir situasiyada aşığın hazırcavablıq göstərərək vəziyyətdən çıxması, yaxud da, qəfildən yaranan müxtəlif səpgili gərginlikləri sönüşdürmə

¹ Aşiq Hüseyn Saracılıın lent yazısından götürülmüşdür.

bilməsi üçün də repertuarda belə mötnlər ehtiyatının olması zəruridir»².

Lotifə-rəvayətlər bir növ canlı həyat proseslərinin özündən, hadisələrin gedişatından doğur. Bu baxımdan lotifə-rəvayətlərin yaranması müxtəlif vəziyyət və situasiyalarla bağlı olur. Bilindiyi kimi, aşıq sənətinin əsas prinsiplərindən biri aşığın hazırcavablığıdır. Aşıqlarla bağlı olan lotifə-rəvayətlərdə də bu hazırcavablıq demək olar ki, əsas rol oynayır və bu qəbildən olan mötnlər çox vaxt cə məhz aşığın hazırcavablığı zəminində yaranır. Bəzən aşığa sataşmaq məqsədilə qəsdən söz atılır. Aşıq da söz sərəfi olduğu üçün sözün nəyə, yaxud kimə işarə olduğunu dərhal başa düşür və həmin situasiyadan cə məharətlə çıxır ki, qarşısındakının özü pis vəziyyətdə qalır. Bəzən aşıqlar öz aralarında sənət məsələlərini aydınlaşdırarkən cyhamlı atmaca və yumoristik replikalardan istifadə edirlər ki, həmin əhvalat da sonradan lotifə-rəvayətə çevrilir.

Lotifə-rəvayətlərin mötn funksiyası bilavasitə onların başlıca sosiyyosini müəyyənləşdirir ki, bu da insanlarda gülüş, yumor hissi yaratmaqdır.

Lotifə-rəvayətlərə bəzən şeirlə müşayiət olunmuş şəkildə rast gəlinməsi də mümkündür ki, bu da həmin mötnlərdə müəllif-qəhrəmanın aşıq olmasının nəticəsindən irəli gələn təbii bir haldır. Lakin burada bir məsələni qarışdırmaq olmaz. Bilindiyi kimi, aşıq rəvayətlərinin digər bir bölümü olan yurd-rəvayətlər də şeirlə müşayiət olunur və epik hissə həmin şeirin yurdunu müəyyənləşdirir. Şeirlə müşayiət olunan lotifə-rəvayətlərdə isə başlıca olaraq mötnin funksiyası əsas götürülür. Burada şeirin özü də yumor, gülüş xarakteri daşıyaraq epik hissədəki komik və ya yumoristik situasiyanı bir növ tamamlayır. Əgər burada mötnin nəzm hissəsi ixtisar edilə belə, epik hissə yənə də özü-özlüyündə tam, bitkin bir lotifə-rəvayətdir. Lakin nəzm hissəsi ilə birlikdə rəvayətin yumoristik effektivliyi bir qədər də artır, mötn daha oynaq, ahəngdar və ürəyəyatımlı olur.

Lotifə-rəvayətlər yüngül və yersiz replikalardan, şit zarafatlardan ibarət söz yığını deyildir. Bu mötnlər dinləyicidə yaxşı ovqat yaratmaqla bərabər, həm də onu düşünməyə və hadisələrdən düzgün nəticə çıxarmağa vadar edir.

4. Dəstan-rəvayətlər. Aşıq rəvayətlərinin ümumi mənzərəsinə nəzər saldıqda bu çevrədə dəstan-rəvayətlərin böyük bir kəsimi əhatələdiyinin şahidi oluruq.

Çağdaş aşıq repertuarında rast gəlinən dəstan-rəvayətlər, əsəson, on doqquz-iyirminci yüzillikləri çevrələyir. Bu da səbəbsiz deyildir. On altı-on səkkizinci əsrlərə aid dəstan-rəvayətlər geniş zaman həüduqları icərisində dəstanlaşma prosesini başa vuraraq kəmil dəstan halına gəlmişlər. On doqquz-iyirminci yüzilliklər isə nisbətən yaxın zaman olduğundan bu zaman həüdudu dəstanlaşmanı başa çatdırmaq üçün kifayət deyildir. Lakin bu heç də o demək deyildir ki, dəstan-rəvayətlər yalnız dəstanlaşma prosesi üçün nəzərdə tutulan yardımçı bir yaradıcılıq vasitəsidir. Dəstan-rəvayətlər də daxil olmaqla bütün növ aşıq rəvayətləri sərbəst, müstəqil şəkildə yaranıb-yəşəmaq imkanına malik folklor öməkləridir. Onların dəstanlaşma prosesindəki rolu isə təbii və məsbət hal kimi dəyərləndirilməlidir. Lakin bəzən bu proses süni şəkildə aparılır. Belə öməliyyatlar isə folklor mötnini təbii halından çıxararaq onu saxta bir gərkəmə

² Məhərrəm Qasımlı. Azərbaycan aşıqlığının repertuarı. Bakı, «Qəbustan» toplusu, 2002, № 4, s. 5.

götürür ki, bu da folklorun toplanması və nəşri qaydalarına tamamilə ziddir.

Ümumiyyətlə, istər toplama-nəşr işlərində, istərsə də elmi monoqrafiyalarda dastan-rəvayətlər müxtəlif terminlərlə adlandırılır. Belə müxtəlif terminlərin paralel şəkildə işlədilməsi isə, dolaşıqlıq və qeyri-dəqiqlik yaradır. Aşıqların özləri də bu qəbildən olan mətnləri müxtəlif adlar altında toqdim edirlər. İstər aşıq repertuarında, istərsə də elmi ədəbiyyatda adlandırma ilə bağlı çoxçəşidliliyin olması mətnin (dastan-rəvayətin) təbiətindən irəli gələn bir məsələdir. Bu da onunla bağlıdır ki, bir mətn olaraq dastan-rəvayətin janr funksiyasında konkretlik yoxdur. Burada iki janrın (dastan və rəvayətin) müəyyən əlamətləri bir yerdə tozahür edir. Toqdim olunan mətnin gerçək hadisə olma dərəcəsi zaman keçdikcə azaldığından, ona olavə və dəyişikliklər edilərək müxtəlif şəkillərə salındığından (variantlaşma prosesi) mətnin rəvayət sosiyyəsi təbii olaraq ortaya çıxır. Bu qəbildən olan mətnlərin gerçək (olmuş) bir hadisəyə söykənməməsi, aşıqlar tərəfindən məhz rəvayət olaraq yaradılması da mümkünlük çərisindədir. Dastan-rəvayətləri rəvayət hüdudundan çıxaran əsas cəhət isə ənənəvi dastan strukturuna möxsus element və mərhələlərin bir qisminin – a) Nəsr-nəzm növbələşməsi; b) səfər, yol, mançələr, saz-söz sınağı (deyişmə) və s. ənənəvi dastan motivləri; c) dastan təhkiyəsinə möxsus üslub və maneranın gözlənilməsi, xüsusi qəlib-ifadələrin işlədilməsi – bu mətnlərdə tozahür etməsidir. Mətnin dastan-rəvayət adlanması zərurəti də buradan doğur.

Dastan-rəvayətlər dastanlara möxsus ustadaşmalar və duvaqqapmalarla müşayiət olunmur. Haqq aşıqlığının verilməsi (bədə içirilməsi), buta kimi motivlər süjetdə yer almır ki, bütün bunlar da dastanlaşma prosesinin başa çatmadığını göstərir və dastan-rəvayətləri məhz rəvayət – aşıq rəvayətləri kimi sosiyyələndirir.

Dastan-rəvayətlərdə kifayət qədər aşıq şeiri şəkillərindən yetərincə istifadə olunur. Müşahidələr göstərir ki, aşıq şeirlərinin kontekst daxilində yaşama və gələcəyə daşınma imkanı təklikdə (müstəqil şəkildə) yaşama və gələcəyə daşınma imkanından daha güclüdür. Deməli, epik-lirik qovuşuğu özündə birləşdirən dastan-rəvayətlər aşıq sənətinə möxsus poetik mətnlərin qoruyucusu kimi, bir növ saxlanma funksiyasını da yerinə yetirən əhəmiyyətli folklor öməkləridir.

Dissertasiyanın ikinci fəslində aşıq rəvayətlərinin dastanlaşma prosesindəki rolu araşdırılır. «**Aşıq rəvayətlərinin dastanlaşma prosesində rolu**» adlanan bu bölümdə müəyyənəşdirilir ki, qam-şaman rəvayətlərinin sonrakı dövnlərdə ozan rəvayətləri ilə əvəzlənməsi, orta çağlarda (təxminən on beş-on altıncı yüzilliklərdə) isə aşıqlığın meydana gəlməsi ilə bağlı, bu rəvayətlərin ənənənin davamı kimi öz yerini tədricən aşıqlarla ilgili rəvayətlərə – aşıq rəvayətlərinə verməsi amili də nəzərdə saxlanmaqla, aşıq rəvayətlərinin mövcudluq tarixi aşıq sənətinə möxsus bütün növ yaradıcılıq nümunələrindən daha ilkindir. Ona görə ki, əgər aşığın yaradıcılıq çevrəsinə daxil olan digər öməklər, əsasən, onun aşıqlıq fəaliyyəti dövrü ilə üst-üstə düşürsə, aşıq rəvayətləri sənətkarın hələ homin statusla fəaliyyət göstərməsindən çox-çox əvvəlki dövnləri də əhatə edə bilər. Başqa sözlə, aşıq rəvayətləri aşığın dünyaya gəlişindən dünyadan gedişinə qədərki bütün ömür yolunu çevrələyən ayrı-ayrı məqamları inikas etdirir.

bilir. Aşıq rəvayətlərinin bir bölümü olan informativ-bioqrafik rəvayətlərin funksional mahiyyəti əslində elə bütövlükdə bu məzmunadır.

Aşıq rəvayətləri sözügedən statusla fəaliyyət göstərmiş sənətkarlar haqqında mövcud olan dastanların ilkin təməl materialıdır. Bu öməklərin dastan yaradıcılığı prosesində mühüm rolu vardır. Təəssüf ki, indiyə qədər Azərbaycan folklorşünaslığında bu rolun dəyəri və mahiyyətinə kifayət qədər toxunulmamışdır. Halbuki Azərbaycan folklor arealında mövcud olan dastanların (təbii ki, burada aşıqların yaratdığı və həm də aşıqlarla ilgili dastanlar nəzərdə tutulur) əksəriyyətinin yaranmasında aşıq rəvayətlərinin böyük rolu olmuşdur. Bu mövzunun elmi baxımdan gündəmə gətirilməsi zərurəti də məhz buradan yaranır.

Aşıq rəvayətləri dastan yaradıcılığında işlənmə mövqeyi, aktivlik dərəcəsi və funksional mahiyyəti etibarilə birmənalı vəzifə daşıyır. Hər bir aşıq rəvayətinin dastanlaşma prosesində və dastan mətni tərkibində öz rolu, funksiyası, mövqeyi və aktivlik dərəcəsi vardır. Aşıq rəvayətlərinin bölümlərindən biri olan informativ-bioqrafik rəvayətlər dastanlaşma prosesində təkan, özül, mənbə funksiyasını yerinə yetirirlər. Aşıqın kimliyi, ailə mənsubiyyəti, yer-ünvanı və s. haqqında əsas bilgiler informativ-bioqrafik rəvayətlər şəklində əksər dastanların başlanğıc hissəsində öz əksini tapır. Yurd və dastan-rəvayətlər ənənəvi dastan strukturunun əsas prinsiplərindən olan nəsr-nəzm növbələşməsi üzərində qurulduğundan, dastan mətni üçün çox rahat şəkildə material verə bilirlər. Bu sıradan olan aşıq rəvayətləri dastan mətni içərisinə yerləşdikdən sonra daha çox aktivlik nümayiş etdirərək mətn daxili dinamikliyi artırmış olurlar. Dastanlaşma prosesində bir növ seyri mövqeyində qalan lətifə-rəvayətlər dastanlaşma prosesinə ya az daxil olur, ya da, ümumiyyətlə, daxil olmur. Görünür, bu, dastan mətnlərinin mövzusunda irəli gələn bir həldir. Yəni, Azərbaycan dastançılığının mövcud mənzərəsi göstərir ki, aşıqlarla ilgili dastanların böyük əksəriyyəti sırf məhəbbət mövzusunda olduğundan, bu mətnlər üçün daha çox lirik- aşıqanə, romantik xətt apardıcıdır. Oynaq, çevik biçimli və yumoristik məzmunlu lətifə-rəvayətlərdən isə çox nadir hallarda, əlbəttə ki, moqamına uyğun və məzmunla əlaqələndirilmiş şəkildə istifadəsinə rast gəlinməsi mümkündür. Bundan əlavə, məclisdə dastan ifa olunarkən süjətdəki əhvalatla səsleşən lətifə-rəvayətə müraciət olunması ənənəsinə riayət edilməsi də bu sıradan olan aşıq rəvayətlərini dolayısı ilə dastana «yerləşdirir». Bu da lətifə-rəvayətlərin dastan strukturunda özünəməxsus bir yer aldığı söyləməyə əsas verir.

Bilindiyi kimi, aşıq dastanları böyük əksəriyyətlə variantlaşma prosesi keçirir. Bunun əsas səbəblərindən biri də mətnin ana axarında aşıq rəvayətlərinin iştirak dərəcəsidir. Mətnin uyğun yerində yerləşmiş bir (və yaxud bir neçə) aşıq rəvayəti başqa bir variantı (yaxud variantları) ilə əvəz olunduqda, habelə bəzi aşıq rəvayətləri bir mətndəki süjətdən qopub ayrıldıqda, digər mətnə isə qorunub saxlandıqda variantlaşma prosesi hərəkətə gəlir. Başqa sözlə, aşıq rəvayətlərinin variativliyi və ana mətnə iştirak dərəcəsi çox vaxt həmin rəvayətlər əsasında formalaşmış aşıq dastanlarının da variativliyini təmin edir. Məsələn, təxminən on beş-on altıncı yüzilliyin böyük saz-söz ustası Qurbani ilə bağlı aşıq rəvayətləri məhz yuxarıdakı səbəblər nəticəsində «Qurbani» dastanının variant və versiyalarını ortaya gətirmişdir. Dastan mətninin müxtəlif

məqamlarına yerləşərək onun epik mənərəsində dəyişiklik yaradan variativ rəvayətlər və həmin rəvayətləri müşayiət edən variant şeirlər (bəzən isə digər rəvayətlərdə, epizodlarda olmayan yeni şeirlər) geniş mənərəni çevrələdiyi zaman variasiyalı (Gəncə, Diri, Zəncan) mətnlərin təşəkkül tapmasına yol açır. Başqa dastanların variantlaşma prosesi keçirməsində də bu amil çox ciddi rol oynamışdır. Deməli, dastan mətninin əsasını təşkil edən aşıq rəvayətləri həmin mətnin folklor həyatını müəyyənləşdirə bilmək və onun sonrakı mərhələlərdəki transformativ dəyişikliklərinə də təsir etmək iqtidarındadır.

Orta çağ ustad aşıqları haqqında rəvayətlər zaman içərisində böyük əksəriyyətlə dastanlaşma prosesinə daxil olaraq məlum dastanların tərkibinə yerləşdiyindən onlar bəzi istisnalarla, demək olar ki, müstəqil, sərbəst fəaliyyət göstərmirlər. Bu üzündən də orta çağ ustad aşıqları barədə dastandankənar müstəqil rəvayətlərə çağdaş dövrümüzə təkamüləşən şəkildə rast gəlinməkdədir.

Aşıq rəvayətlərini toplu halında daşıyıb gətirməkdə aşıqlar haqqında yaradılmış dastanların müstəsna rolu və əhəmiyyəti vardır. Burada bir məsələni qeyd etməyə olmur. Aşıqlarla ilgili dastan dedikdə heç də aşıqların yaratdıqları bütün dastanlar nəzərdə tutulmur. Burada yalnız aşıqlar haqqında yaradılan dastanlar nəzərdə tutulur. Başqa sözlə, bu dastanlar aşıqların aşıqlar haqqında yaratdıqları dastanlardır. Burada qəhrəman-aşıq da, dastançı-müəllif də, təqdimatçı da, qoruyucu-yaşadıcı da, informator-ötürücü də aşıqdır. Bütün bunları nəzərə alaraq, bu qəbildən olan dastanları qeyd-şərtsiz aşıq dastanları adlandımağı məqsəduyğun hesab edirik.

İndiyə qədər aşıq dastanları parakəndə halda məhəbbət dastanlarının tərkibində öyrənilmişdir. Azərbaycan dastanlarının ən dolğun təsnifatını verən M. Təhməsinin də sözügedən dastanları məhəbbət dastanlarına aid etmişdir. Ümumi təsnifatı mövzu və məzmun əsasında aparən müəllif məhəbbət dastanlarının yarımqruplarından birinin – əsil məhəbbət dastanlarının qaynaqlandığı mənbələrə görə kiçik daxili bölümlərini də müəyyənləşdirmişdir. Aşıqların həyat və yaradıcılıqlarından bəhs edən dastanların əksəriyyəti burada orijinal məhəbbət dastanları bölümünə aid edilmişdir¹. Çox güman ki, aşıq dastanları folklorik ifadəsi sözügedən dastanları öz çevrəsində toplayaraq Azərbaycan dastançılığında mövcud olan bəzi qaranlıq və dolaylı məsələlərə aydınlıq gətirəcəkdir.

Aşıq dastanları digər dastanlardan əsaslıqla seçilib ayrılı bilər. Belə ki, aşıq dastanları üçün seçici olan başlıca əlamət, artıq qeyd edildiyi kimi, onların aşıqlar haqqında olmasıdır.

Aşıq sazsız olmaz. Sözügedən dastanlarda saz sadəcə bir musiqi aləti kimi deyil, dolayısı ilə aparıcı və istiqamətverici mövqedə olaraq, müqəddəslik statusuna malik hətə, qoruyucu simvöl kimi dəyərləndirilir. Musiqi aləti ilə bağlı eyni sakral münasibət Dədə Qorqudla ilgili rəvayətlərdə də müşahidə olunur. Ozan dövründən qalma bu folklor mətnlərində qopuzun ruhlar aləmi ilə bağlılığı və magik gücü qəbənq şəkildə əks olunur (Qeyd edək ki, «Kitabi-Dədə

¹ Bax: Məmmədliüscün Təhməsinin. Azərbaycan xalq dastanları (orta əsrlər). Bakı, «Elm», 1972.

Qorqud» boylarında da qopuz oğuzlar tərəfindən toxunulmaz sayılır). Bir qədər də dərinə getsək, musiqi aləti, ümumiyyətlə, musiqi əski türk mifik təfəkküründə müqəddəs hesab edilən əsas atributlardan biri olmuşdur. Əski şaman möhz davulda çalınan musiqinin ecazlı səsi və bu səsin magiyası ilə ruhlar aləminə səyahət edərək yer aləminə, bu aləmin konkret uzvlarına öz köməyini göstərir. Şamanın demək olar ki, heç bir qamlama prosesi, mərasim-ayini davulsuz keçinməyib. Deməli, sazla ilgili görüntüyə gətirilən moqam bir tərəfdən təsəvvüf dünyagörüşü ilə olaqəlidirsə, digər tərəfdən davul – qopuz – saz ononəsinə bağlıdır.

Sözügedən dastanlar, adətən, haqq aşığı ilə bağlı yaradıldığından haqq aşığının sınağa çəkilməsi motivi süjetdə yer alır, qəhrəman-aşığın qeyri-adi keyfiyyət göstəriciləri göz önünə gətirilir.

Qəhrəman haqq aşığı olduğundan dastan mətninin əvvəlində əksər hallarda buta elementinə rast gəlinir. Buta almış qəhrəman-aşıq mütəlx «qəzavü-qədə» çəkməli və yalnız bundan sonra öz butasına qovuşmalıdır. Bu, sanki pozulması qeyri-mümkün olan bir qanundur. Buta sözügedən aşığı gələcəkdə gözləyən qəzavü-qədərdən bir növ əvvəlcədən siğortalamış olur və həmçinin onun haqq aşığı olması faktının təsdiqi və təqdiri kimi də çıxış edir. Bu daha çox orta çağ aşıqları ilə ilgilidir. Şübhəsiz ki, bu, orta çağlarda təsəvvüfi-ürfani görüşlərin aşıqlar içərisində böyük önəm kəsb etməsi, sufi-dərviş ideyalının yüksək dəyərləndirilməsi və geniş təbliğilə birbaşa olaqəlidir. Nisbətən yaxın dövrlərin dastanlarında buta elementinə rast gəlinməyə də bilər.

Elo buradaca qanunauyğun və təbii olaraq digər bir xüsusiyyət ortaya çıxır. Bu da aşıq dastanlarında sakral dünya nümayəndələrinin «iştirak» etməsidir. Əlbəttə, biz «iştirak» sözünü ona görə dırmaq içərisində işlədirik ki, dastan mətnində bunlar ani olaraq «görünür». Lakin buna baxmayaraq, bu ani görüntü hadisələrə təsir edib onu istiqamətləndirir və həlledici olur. Sual oluna bilər: nəyə görə həlledici? Diqqət edək: Sakral dünya nümayəndələri qəhrəmanın gözələrinə nə vaxt görünür? Bir dastan mətninin əvvəlində, bir də hadisələrin, süjetin kəskinləşdiyi, qəhrəmanın çıxılmaz vəziyyətə düşdüyü, çətin situasiya ilə üzlaşdığı zaman. Əvvəldə bu, buta və bado elementlərinin qovuşduğu ilə müşayiət olunan yuxu kompleksilə bağlı olur. Yəni burada qəhrəman hələ aşıq və aşıq olmamışdan əvvəl yuxuda ona buta (aşılıq) və bado (aşılıq) verilir və yalnız bundan sonra o, məğlubedilməz bir aşıq və aşıq – haqq aşığı, haqq aşığı olur. Sonrakı mərhələlərdə qəhrəman çətin situasiyada olanda da yenə həmin varlıqlar (əksər hallarda elo həmin buta və bado ni verən) onun köməyinə çatır və bununla da bir növ qələbəsini şortləndirmiş olur. Əgər ikinci görüntü (köməyə çatma) olmasaydı belə, yenə də bu funksiya (qələbəni təmin etmə) itməyəcəkdi. Çünki qəhrəmanı dastan mətninin əvvəlində aşıq və aşıq edən odur və qəhrəman da yalnız özünün haqq aşıqlığına inanaraq və güvənərək bütün çətinlikləri, hətta həyatını belə göz altına almayıb ya öz butasına qovuşmaq üçün mübarizəyə başlayır və yaxud da ki, dastan mətninin mövzusunun asılı olaraq digər həlli müskül işlərin ardınca gedir.

- Aşıq dastanları üçün səciyyəvi olan maraqlı və bitkin süjet elementlərindən biri dastan süjetində yer alan saz bənd dükamı ilə bağlı epizoddur. M.Cəfərliyə

görə bu epizod «...qəhrəmanın saz çalmaq qabiliyyətinin sınağa çəkilməsidir»¹ Bizim fikrimizcə isə sazəndə motivi bir tərəfdən qəhrəmanın saz çalmaq qabiliyyətinin sınağa çəkilməsidirsə, digər tərəfdən və daha çox haqq aşığılığının təsdiqi kimi də səslənir. Bilindiyi kimi, yaxşı çalib-oxumağı bacaran, şeir, söz, dastan düzüb-çəşən aşıqlar xalq içərisində, adətən, ustad aşiq adı ilə fəaliyyət göstərmişlər. «Qurbanı», «Abbas-Gülgöz» və başqa bu kimi dastanlarda isə sözügedən sazlan hətta ustadlar belə «çala bilmirlər». Lakin gənc bir aşiq bu sazı çox asanlıqla, həm də heyətləndirici, qeyri-adi bir tərzdə ifa edir. Deməli, burada «çala bilmək» sınağından daha çox haqq aşığılığının sınağı və təsdiqi vardır.

Yeri gəlmişkən, elə buradaca bir məqama diqqət yetirməyi vacib bilirik. M.Cəfərlı məhəbbət dastanlarının poetikasını tədqiq edərkən aşiq dastanları ilə bağlı yuxarıda göstərilən əlamətlərin bəzilərinə məhəbbət dastanlarının əlamətləri kimi təqdim etmişdir. (Qeyd: ondan əvvəl M. Təhməsin də təxminən bu mövqedə olmuşdur). Lakin aşiqi aşiq olmayan «Leyli və Məcnun», «Fərhad və Şirin», «Şah İsmayıl-Gülzən», «Tahir-Zöhrə» və onlarca məhəbbət dastanı mövcuddur ki, bu mətnlərdə sözügedən əlamətlərə rast gəlinmir. Deməli, burada bir qədər dəqiqləşdirməyə ehtiyac var: Bu əlamətlər məhəbbət dastanları üçün yox, məhəbbət mövzusunda olan aşiq dastanları üçün sosiyyəvidir.

Bos Azərbaycan dastanlarının böyük bir kəsimini çevrələyən aşiq dastanlarının yaranması və formalaşması prosesində aşiq rəvayətləri hansı tarixi-semantik və poetik-üslubi funksiyaları yerinə yetirmişdir?

Aşiq dastanlarının yaranma yolları ilə bağlı Azərbaycan folklorşünaslığında mövcud olan fərziyyələr içərisində müstəqil şəkildə aşiq rəvayətləri əsasında dastan yaratma yoluna rast gəlinmir. Halbuki, mövcud aşiq dastanlarımızın ön sayılıb-seçilənləri məhz bu yolla yaranmışdır. Bos bu proses necə baş vermişdi?

Ustad aşıqların başlarına gələn maraqlı əhvalatlar, qarşılaşdıqları hadisələr, şəxsi həyatları ilə ilgili qeyri-adi məqamlar el-cəmaət arasında yayıldıqca folklorlaşma prosesi sürətlənir. İstər etnosun siravi nümayəndələri, istərsə də peşəkər folklor daşıyıcıları – aşıqlar (sözügedən aşiq də daxil olmaqla) tərəfindən müxtəlif ünsiyyət formaları (yolüstü söhbət, çayxana söhbəti, axşamlar ocaqbaşı söhbət və s.) zamanı, xüsusən də etnoqrafik mərasim içərisində təqdim olunur. İlk mərhələdə əhvalat, hadisə olan bu yığcam səcetlər sonralar rəvayətləşir, zaman keçdikcə isə bu rəvayətlər daha böyük və sistemli epik mətnin – dastanın səcet xətti boyunca özlərinin uyğun yerlərini alırlar. Beləliklə də dastan yaradıcılığı prosesində aşiq rəvayətləri özünəməxsus rol oynamış olurlar.

Aşiq rəvayətlərinin dastanlaşma prosesinə daxil olması iki istiqamətdə özünü göstərir:

Birinci istiqamət – haqqında mövcud olan rəvayətlər əsasında sözügedən aşığın özünün bir dastan yaratmasıdır. Zənnimizcə, «Abbas-Gülgöz», «Vələ-

¹ Məhərrəm Cəfərlı. Azərbaycan məhəbbət dastanlarının poetikası. Bakı, «Ələn», 2000, s. 148.

Zornigar» dastanları ilkin variantda ustad aşığı özünün iştirakı ilə biçimlənmişdir. Variantlaşma, qopma və əlavələr isə sonrakı prosesin nəticəsidir. Hərçənd ki, bu məsələ ilə bağlı dastanşünaslıqda elmi mövqelər heç də üst-üstə düşmür.

«Abbas-Gülgoz» dastanı – haqqında mövcud olan rəvayətlər əsasında Abbas Tufarqanlının özü tərəfindən ərsəyə gətirilmişdir. Dastan üzərində aparılan müşahidələrdən bəlli olur ki, mətni təşkil edən ayrı-ayrı rəvayətlər vahid süjet ətrafında birləşərək epik mətnin klassik dastan modelinə çevrilməsində mühüm rol oynamışlar. Dastanda rəvayətlər bir-birinə qaynayıb-qarışaraq süjet daxilində tam qovuşuq halına gəlsələr də, mətnin «tikinti materialına» çevrilmiş həmin aşiq rəvayətlərinin sərhəddini müəyyənləşdirmək indinin özündə belə mümkünlük içərisindədir. Dastan mətninin əvvəlindəki süjet parçasının əsasında dayanan informativ-bioqrafik rəvayətdə Abbas Tufarqanlı «yer-yurdu», «əsl-nəcəti», «təhsili» haqqında müəyyən bilgi saxlanılır və bu baxımdan da qiymətli. Burada ilkin bioqrafik bilgi folklorlaşma nəticəsində variantlı aşiq rəvayətinə çevrilmiş, rəvayətlərin variantlaşması isə dastanın variantiv şəkillər almasına səbəb olmuşdur. Təsəffü deyildir ki, Abbas Tufarqanlı ilə bağlı bu və ya digər aşiq rəvayətlərində gedən variantlaşmalar «Abbas-Gülgoz» dastanının təqribən on beşə yaxın variantını ortaya gətirmişdir. Bu prosesi təqribi şəkildə aşağıdakı sxemlə də ifadə etmək mümkündür:

Aşiq dastanlarının struktur-semantik sosiyyosinə uyğun olaraq (üç) ustadnamə – əsas mətn – duvaqqapma bölümlərinin ardıcılığı ilə qurulan dastanda ümumi əhvalat-hadisənin başlaması, gəlişməsi və sona yetməsi rəvayətlər silsiləsi şəklində düzülənərək təbii axarla gətirmişdir. Burada rəvayətlərin bir-birinə keçidi zəncirvari qaydadadır və dastan mətninin vahid süjet xəttinə çevrilməsində həmin keçidlər həlledici əhəmiyyətə malikdir.

«Abbas-Gülgöz» tələq etdiyi ideyası, bədii-estetik dəyəri, əxlaqi-tərbiyəvi mahiyyəti etibarilə aşıq dastanları içərisində xüsusi mövqeyə sahibdir. Eyni zamanda, bir ömək kimi öz struktur-semantik səciyyəsi ilə bütövlükdə aşıq dastanları haqqında dolğun təsəvvür yaradır.

Aşıq rəvayətləri əsasında dastan yaradıcılığının ikinci istiqaməti – hər hansı bir ustad aşıqla ilgili etnosun folklor yaddaşında daşınan rəvayətlər əsasında sonra gələnlər tərəfindən dastan yaradılmasıdır. Bu «sonra gələnlər» - həm sözügedən aşığın birbaşa öz şagirdləri, həmçinin də uyğun məzləni-coğrafi çevrə daxilindəki aşıq mühitinin digər nümayəndələri ola bilər.

Özündən sonra gələnlər tərəfindən yaradılması ehtimalı böyük olan «Qurbani» dastanının tərkibindəki və çevrəsindəki aşıq rəvayətlərinin mənzərəsi bu istiqamətdə bir sıra mülahizələr irəli sürmək imkanı açır. Qeyd etmək lazımdır ki, folklorşünaslıqda «Qurbani» dastanının yaranması haqqında fikirlər müxtəlifdir. Məsələn, H. Arslı bu dastanın Qurbaninin şeirləri əsasında sonrakı aşıqlar tərəfindən yaradıldığını iddia edir ¹. M. Təhmasib isə, geniş təhlil və tutuşdurmalar əsasında dastanın hal-hazırda mövcud olan bütün versiyalarının Qurbaninin «müxtəlif münasibətlərlə deyilmiş qoşmaları və orijinal əsəri əsasında sonradan» yaradıldığını əsaslandırmağa çalışmışdır ². «Bu gün əsər (dastanın ilkin, orijinal şəkli nəzərdə tutulur – Aynur Xəlilova) tam şəkildə öldü yoxdur. Bu, hər şeydən əvvəl ona görədir ki, əsər vaxtında yazıya alınmamış, təzkiyəçilər də bu bərədə heç bir məlumat verməmişlər. Aşıqlar və onların auditoriyasından ibarət olan geniş xalq kütləsi isə bu əsəri qavraya, həzm edə bilməmiş, sevməmiş, gündən-günə, ildən-ilə onu öz ifalarında sadələşdirmiş, reallaşdırmış, yeni əlavələr, ünsürlər, epizodlarla «əsaslandırmağa» çalışmış, nəhayət, gətirib biri-birindən bu dərəcədə fərqli versiyalar şəklinə salmışdır³. Xalqın, onun yaradan, düzən, qoşan dostunun kollektiv yaradıcılıq qüdrəti də burada özünü göstərir. O, məcazi bir əsəri öz süzgəcindən keçirib-keçirib, öz darağı ilə daraya-daraya, öz rəndəsi ilə yonayonay gətirib Gəncə, yaxud Zəncan versiyası kimi nıkbın bir xalq dastanı dərəcəsinə qaldırmışdır⁴. Professor Q. Kazımov da özünün «Qurbani və poetikası» kitabında bu fikrin həqiqətə daha müvafiq olduğunu vurğulamışdır⁵.

M. Təhmasib dastanın versiyalarına əsaslanaraq hətta həmin «orijinalın» məzmununu da bərpa etməyə səy göstərmişdir. O, bu qənaətdədir ki, əsl orijinal daha çox rəmzi-məcəzi dastan olmuş və Diri versiyasında olduğu kimi,

¹ Həmid Arslı. Aşıq yaradıcılığı. Bakı, «Birləşmiş nəşriyyat», 1960, s. 13.

² Bax: M. Təhmasib. Azərbaycan xalq dastanları. (orta əsrlər) Bakı, «Elm», 1972, s. 349-371.

³ QEYD: «Qurbani» dastanında inikas olunan təsəvvüfi semantika əslində ələ aşıqlığın tarixi semantikasi ilə bağlı bir məsələdir. Bu baxımdan aşıqların sözügedən dastanı təsəvvüfi-məcəzi anlamına görə qavraya bilməməsi inandırıcı deyil.

⁴ M. Təhmasib. Sözügedən kitab, s. 370-371.

⁵ Qəzənfər Kazımov. Qurbani və poetikası. Bakı, ADPU nəşri, 1996, s. 63.

aşiq-moşuqun ölümü ilə tamamlanmışdır. Çünki, «Şair Qurbaniyə maddi, dünyəvi, yəni qeyri-mənəvi vüsəl lazım deyildi. Onun qəhrəmanları başqa cür vüsəla yetməli idilər. Bu vüsəl mənəvi-məcəzi vüsəl olmalı idi. Şair Qurbaninin ideyasına görə əsl vüsəl haqqa vasil olmaqdan ibarətdir. Real, dünyəvi, cismani vüsəl şair Qurbaniyə görə «nadanlıq»dan başqa bir şey deyildir. Buna görə də o, əsərini başqa şəkildə qurtarmışdır»¹. «Qurbani dastanı bu cür facio ilə sona çatdırıbsa, deməli, el ədəbiyyatının «Leyli və Məcnun»unu yaratıb» söyləyən Q.Kazımov, cəmi zamanda, Qurbanini tərki-dünya kimi də düşünür: «Qurbanini dünya nemətlərindən uzaq bir şəxs kimi də düşünmək olmaz. Real sevgi onun yaradıcılığında daha güclüdür. Şair dastanı nikbin də qurtara bilərdi. Bəlkə Diri versiyasının sonunu sonralar aşığılar bu şəkildə salmışlar? Qocaların dediyinə görə, ara aşığıları dastanın bu hissəsindəki ilan vurma əhvalatından pul yığmaq üçün istifadə edir, bu yerə çatanda camaatı ağılatmaqla daha çox pul toplayırmışlar»².

Əldə olan materiallara əsasən aşiq dastançılığı önənəsində tarixi-xronoloji planda birinci hesab edilən «Qurbani» sözügdən ustadla ilgili həm aşiq repertuarında, həm də ümumiyyətlə, etnosun folklor yaddaşında mövcud olan rəvayətlərdən və onun seçirlərindən istifadə yolu ilə sonra gələnlər tərəfindən düzülüb-qoşulmuşdur. Dastanın üç versiyada və bir neçə variantda mövcudluğunun və bunların bir-birindən ciddi variantiv ayrıntularla fərqlənməsinin özü də sözügdən dastanı Qurbaninin deyil, çox güman ki, onun ölümündən sonra başqa aşığıların yaratmış olduğunu söyləməyə əsas verir. Bir orijinal əsasında yaradılan dastan mətnlərinin ayrı-ayrı versiyalar səviyyəsində ciddi ayrıntılar verməsi inandırıcı deyildir.

Dastanın əsasında ömür yolu təxminən on beş – on altıncı yüzilliklərə təsadüf edən ustad aşiq Qurbani ilə ilgili çeşidli rəvayətlər dayanır. Şübhəsiz ki, bunların bir qismi tarixi gerçəkliyə uyğun, digər bir qismi isə təxəyyül məhsuludur. Gerçəkliyə söykənən rəvayətlərdən Qurbaninin ömür və sənət yolu ilə bağlı müəyyən bilgi əldə etmək mümkündür.

Təxəyyül məhsulu olan rəvayətlərin bir qismi Qurbaninin haqq aşığılığı ilə bağlıdır. Məsələn, dastanın Diri versiyasında deyilir: «Rəvayətə görə, Qurbani burada (hardasa, Gəncə, yaxud Gəncə ətrafı nəzərdə tutulur – Aynur Xəlilova) yatır, bir vədə oyanır görür ki, Mazannəno piriədədi. Bu işə Qurbani çox təəccüb cləyir, az qalır ki, bağı çatlasın. Bu zaman onu bir də yuxu aparır. Ona yuxuda deyirlər: «Qurbani, sən gəl Şıx oğlu Şah Abbasın yanına get, vəziyyəti ona söylə. O, sənə köməklik edən»³. İnsanın bir məkanda yatıb ayıldıqdan son-

¹ M.Təhmasib. Azərbaycan xalq dastanları (orta əsrlər). Bakı, «Elm», 1972, s.368.

² Q.Kazımov. Qurbani və poetikası. Bakı, ADPU nəşri, 1996, s.85.

³ Azərbaycan dastanları. 5 cildə, I cild (tərtib edənlər: Öhliman Axundov, Məmməd-hüseyn Təhmasib). Bakı, Azərbaycan EA nəşriyyatı, 1966, s.95.

ra özünü başqa bir məkanda görməsi qeyri-adi bir hadisədir. Burada qəhrəman-aşıqın hələki vəziyyətdə bir məkandan başqa bir məkana (həm də kifayət qədər məsafə fərqi olan bir məkana) «adlanması» onun haqq aşılığına dəlilətdir. Əvəz olunan məkannın müqəddəsliyini (Mazannəni piri) və bu hadisənin Yuxu ilə əlaqəliyini nəzərə alsaq əlavə izahata ehtiyac qalmır. Yeri gəlmişkən, burada Qurbaninin gördüyü rəya da gerçək deyildir. Çünki, tarixi-faktoloji mənbələrin və folklor qaynaqlarının verdiyi bilgiyə əsasən Qurbani, Şıx oğlu Şah Abbasın (1571-1629) deyil, Şeyx oğlu Şah İsmayıl Xətəinin (1486-1524) yanına getmişdir. Deməli, dastan mətninin yuxarıda sözügedən rəvayət əsasında formalaşmış süjet parçası tamamilə təxəyyüla əsaslanır.

Aşıq rəvayətləri əsasında təşəkkül tapmış dastanlar içərisində XVII əsrin saz-söz ustadı Sarı Aşıqın adına bağlı olan «Yaxşı və Aşıq» dastanının da özünəməxsus yeri vardır. Ənənəvi dastan strukturunun tələbləri ilə o qədər də yaxından səsleşməyən bu dastanın tərkibindəki aşıq rəvayətlərinin bir-biri ilə dərindən qaynaqlaşması baş vermədiyindən sözü gedən mətn vahid, bütöv – qırılmaz süjet xəttinə çevrilə bilməmişdir. Bu səbəbdən də «Yaxşı və Aşıq» dastanı dastandan daha çox rəvayətlər toplusu təəssüratı yaradır.

Rəvayətlər əsasında formalaşmanın üstünlüyü bundadır ki, zaman keçdikcə dastan itib-batsa da, yaxud müəyyən səbəblərə görə aşıq repertuarında fəal olmayıb tədricən passivləşərək bir növ özünün əvvəlki görkəmini forma, həcm və s. baxımından dəyişsə də, onu çevrələyən məzmun ilkin mərhələdəki tutumunu mühafizə edərək, sözügedən mərhələdəki görüntüsündə – aşıq rəvayətləri şəklinə öz mövcudluğunu saxlaya bilər.

Göründüyü kimi, aşıq rəvayətləri dastanlaşma prosesinin tarixi təkamül və dinamikasını müəyyənləşdirmək baxımından da böyük əhəmiyyətə malik folklor örnəkləridir.

Yüzlilliklər ötüb-keçir, qərinələr bir-birini əvəz edir, lakin əbədiyaşar ulu və qüdrətli Azərbaycan folkloru fərqli zaman və dəyişməz məkən çevrəsində özünü və mənsub olduğu millətin ruhunu yaşatmaqda davam edir, ona məğnurluq, ölməzlik, həyat eşqi və ön müqəddəs hisslər aşılayır. Bu kontekstdə də Azərbaycan folklorunun orijinal bir qolunu təşkil edən aşıq sənətinin xidmətləri əvəzsizdir!

Tədqiqat zamanı əldə edilmiş başlıca elmi-nəzəri qənaət və mülahizələr dissertasiyanın «Nəticə» hissəsində ümumiləşdirilmişdir.

Dissertasiyanın əsas məzmununu aşağıdakı əsərlərdə öz əksini tapmışdır:

1. Aşıq Ələsgərin dastan-rəvayətləri. Filoloji araşdırmalar. XII kitab. Bakı, «Şirvanşah», 2000, s.37-43.
2. Aşıq yaradıcılığında yurd-rəvayətlər. Elmi araşdırmalar (elmi-nəzəri məqalələr məcmuəsi). Bakı, «Nurlan», 2000, №3-4. s.21-26.
3. Dastan-rəvayətlərin spesifikasiası. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası aspirantlarının elmi konfransının materialları. İyun, 2001. Bakı, «Elm»,

2002, s.215-216.

4. Dastan-rəvayətlər. Tədqiqələr. AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu. 1 kitab. Bakı, «Elm», 2002, s.192-198.

5. Saz-söz soraqlı rəvayətlər. «Azərbaycan» jurnalı. Bakı, 2002, № 8, s.180-182.

6. Aşıq yaradıcılığında lotifə-rəvayətlər. «Qobustan» toplusu. Bakı, 2003, №1, s.22-24.

7. Sarı Aşıqla bağlı rəvayətlərin «Yaxşı və Aşıq» dastanının təşəkkülündə rolu. «Qobustan» toplusu. Bakı, 2003, №4, s.10-13.

8. Aşıq rəvayətlərinin dastanlaşma prosesində rolu. «Folklor və etnoqrafiya» jurnalı. Bakı, «Uğur», 2005, №1, s.86-95.

9. Aşıq rəvayətlərindən dastana doğru. «Qobustan» toplusu. Bakı, 2005, №2, s. 62-66.

THE ASHUQ NARRATIVES: THEIR CLASSIFICATION AND POETIC SYSTEM

Summary

The creative and mastery traditions of the art of ashuqness have resulted in the rising of the rich spiritual heritage. In this connection the narratives created about the ashuqs themselves are of great importance. Therefore, this dissertation is dedicated to the ashuq narratives, their classification and poetic system.

The dissertation consists of an introduction, two chapters, conclusions and a list of the used literature.

In introduction the author informs about the theoretical aspects of the research, defines the purposes and tasks of the research, its methods and sources, and shows the theoretical and practical significance of the research.

The First chapter entitled "The characteristics and classification of the Ashuq Narratives" briefly summarises the ways of the rising of the ashuq narratives. The ashuq narratives way rise in three ways, i.e. 1) as a result of an imagination (being imagined as a narrative beforehand),

2) on the basis of the conversations of witnesses, 3) as a result of narration of a real event by an ashuq himself in figurative-poetic manner. In this chapter the author classifies the ashuq narratives according to their content and structural indications. They may be classified in four groups: 1) informative-bibliographic narratives; 2) hearth-narratives; 3) anecdotes-narratives; 4) dastans-narratives.

The Second chapter entitled "The role of the ashuq narratives in the process of dastanization" studies how the ashuq narratives transfer into a dastan, shows the ways of the process of dastanization. The process goes in two directions: 1) The creation of a dastan, on the basis of the narratives, by an ashuq himself about whom they are spoken; 2) The creation of a dastan on the basis of different narratives about a master ashuq by his followers. The dastans "Qurbani" and "Yakhshi and Ashuq" appeared in this way.

Basic results and conclusions of the research have been summarized in the Conclusions. The dissertation reaches its end with the list of the used literature.

На правах рукописи

ХАЛИЛОВА АЙНУР САДРАЛДИН КЪЗЫ

**АШУТСКИЕ ПРЕДАНИИ: КЛАССИФИКАЦИИ И
ПОЭТИЧЕСКИЕ СИСТЕМЫ**

10.01.09 – Фольклористика

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

диссертации на соискание ученой степени кандидата
филологических наук

Б А К У - 2005